

تبیین زیبایی‌شناسی مقامات عرفانی از دیدگاه امام خمینی (ره) و امام محمد غزالی و انعکاس آن در ویژگی‌های بصری و مفهومی تصاویر پیامبر

چکیده

یکی از مسائل مهم در بحث عرفان، بررسی مقامات عرفانی و تشریح درجات مختلف آن‌ها است که به کرات مورد توجه عارفان قرار گرفته و هر یک دیدگاه‌ها و برداشتهای خود را پیرامون آن‌ها بیان کرده‌اند. بدون شک پیامبر اکرم (ص) یکی از عارفان بزرگ محسوب می‌شود و در تصاویری که از ایشان برجای مانده است می‌توان به جلوه‌هایی از زیبایی‌شناسی عرفانی را مشاهده کرد. در پژوهش پیش‌رو محوریت اصلی کار، بررسی رویکرد عرفانی امام خمینی (ره) و امام محمد غزالی در ارتباط با مقامات عرفانی با تکیه بر سه مقام توبه، رضا و توکل است. پژوهش حاضر با رهیافت توصیفی - تحلیلی و استناد به منابع کتابخانه‌ای به‌ویژه منابع مربوط به دیدگاه‌ها امام خمینی (ره) و امام محمد غزالی نگاشته شده و مهم‌ترین نتایج آن بدین قرار است که این دو شخصیت عارف‌مسلک و بزرگ‌علی‌رغم توافق نظر در برخی از مسائل، گاه دیدگاه‌های متفاوتی نیز مطرح کرده‌اند تا جایی که گاه امام خمینی (ره) به نقد نظرات امام محمد غزالی نیز پرداخته است. همچنین امام خمینی (ره) به بیان درجات هریک از مقامات مذکور پرداخته و با تأمل و دقت بسیار بالایی آن‌ها را تعریف و تبیین کرده، درحالی‌که امام محمد غزالی بیشتر به توصیف کلی این مقامات مبادرت ورزیده است. به نظر می‌رسد که با توجه به فاصله‌ی زمانی طولانی بین دوره زمانی حیات امام خمینی (ره) و امام محمد غزالی و نیز به دلیل استمرار و توسعه‌ی رویکردهای عرفانی توسط دیگر عارفان و بهره‌مندی و توسعه‌ی دیدگاه‌های عرفانی امام خمینی تحت تأثیر آنان، ایشان توانسته است دیدگاه‌های جامع‌تری را نسبت به عارفان قبل از خود پیرامون این مقامات عرفانی ارائه دهد.

اهداف پژوهش:

۱. واکاوی زیبایی‌شناسی عرفانی در آثار امام محمد غزالی و امام خمینی (ره).

۲. بررسی ویژگی‌های بصری و مفهومی عرفان در تصاویر پیامبر (ص).

سؤالات پژوهش:

۱. زیبایی‌شناسی عرفانی در اندیشه غزالی و امام خمینی (ره) چه نمودی یافته است؟

۲. ویژگی‌های بصری و مفهومی عرفان چه بازتابی در تصاویر پیامبر (ص) داشته است؟

واژگان کلیدی: مقامات عرفانی، امام خمینی (ره)، امام محمد غزالی، پیامبر.

مقدمه

امام محمد غزالی به عنوان یکی از بزرگترین عارفان عصر خویش در قرن پنجم از طریق مناجات‌های خاصی که داشت توانست انوار الهی را در قلب خویش دریافت کند و حقیقت را دریابد. وی این حقایق و سیره‌ی عرفانی خود را در قالب کتاب‌های بسیاری به رشته‌ی تحریر درآورد که از مهمترین آنها در باب مسائل عرفانی و اخلاقی کتاب‌های احیاء علوم الدین و کیمیای سعادت نام برد که در اینجا به بعضی از مسائل آن در باب مقامات عرفانی از منظر ایشان پرداخته می‌شود از دیگر سو حضرت امام خمینی (ره) نیز به عنوان بزرگ‌ترین عارف عصر خویش که علاوه بر سیره فقهی و دینی خود نگاهی عالمانه‌ای در حوزه‌ی عرفان داشته‌اند و آثار و تألیفات زیادی در این حوزه به رشته‌ی تحریر درآوردند و دیدگاه‌های عرفان را به خوبی به حوزه‌های دیگری چون سیاست گره زدند. در ارتباط با عرفای قبل خوب با مطالعاتی گسترده و موشکافی فراوان، به نقد برخی دیدگاه‌های عرفای قبل خود همچون امام محمد غزالی پرداخته‌اند. لیکن در این پژوهش ضمن بررسی این سه مقام عرفانی (توبه، رضا و توکل) در آثار این دو عارف بزرگ، روش سلوکی علمی و عملی عرفانی آنان نیز مورد بررسی قرار گرفته است. در این میان، فاصله‌ی زمانی بسیار زیاد بین امام خمینی (ره) در قرن حاضر و امام محمد غزالی در قرن پنجم سبب گشت تا در این پژوهش به نوعی سیر رو به رشد پرداختن به آموزه‌های عرفانی را ملاحظه کرد که این امر به نوبه‌ی خود یکی از جنبه‌های نوآوری در پژوهش حاضر به شمار می‌رود. در باب اهمیت و ضرورت این تحقیق نیز باید گفت ضروری می‌نماید که با تبیین و تطبیق مواضع و رویکردهای اخلاقی - عرفانی این دو چهره‌ی برجسته‌ی دینی و استوانه‌ی فرهنگی شیعه و سنی در دل «سنت اسلامی»، به میزان دارایی و نیز ضعف و قوت نظری و عملی اخلاق فضیلت‌گرای عرفانی آن‌ها پی برد و جایگاهشان را در این زمینه نشان داد تا رهروان طریقت عرفان اسلامی بیش از پیش و با علاقه و جدیت بیشتری راه این عارفان وارسته را در پیش بگیرند.

پژوهش‌هایی که در زمره‌ی پیشینه‌ی این تحقیق قرار می‌گیرند، شما دو دسته هستند؛ هم پژوهش‌هایی که دیدگاه‌های عرفانی امام خمینی (ره) را مورد بررسی قرار داده‌اند و هم پژوهش‌هایی که پیرامون نظرات امام محمد غزالی در رابطه با مفاهیم، اصطلاحات و اندیشه‌های عرفانی به رشته‌ی تحریر درآمده‌اند. مهم‌ترین این پژوهش‌ها با دو محور مذکور عبارتند از: پایان‌نامه‌ای با عنوان «برخی از دیدگاه‌های عرفانی حضرت امام خمینی (ره) و مقایسه آن با دیدگاه‌های خواجه عبدالله انصاری» از «مریم زمانی اصل» که در سال ۱۳۷۸ش در دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات از آن دفاع کرد. در این پایان‌نامه نویسنده به مراتب معرفت و حقیقت را از دیدگاه امام خمینی (ره) و امام خمینی (ره) بررسی کرده و سپس به تعریف عرفان عملی و بیان انواع باب هم‌چون باب صبر، باب شکر و باب توکل پرداخته و در نهایت برخی از ابعاد شخصیتی امام خمینی و خواجه عبدالله انصاری را ذکر کرده است. رمضان (۱۳۷۹) مقاله‌ای «عرفان پویا از نگاه امام خمینی (ره)، از «رضا رضانی» چاپ شده در فصلنامه‌ی «پژوهش‌های فلسفی کلامی»، نگاشته است. نویسنده در این مقاله به بیان شاخصه‌های عرفان امام خمینی (ره) پرداخته و امتزاج عرفان امام خمینی (ره) با معارف اهل بیت علیهم‌السلام و حضور در متن جامعه و سیاست و پیوند با حماسه و احساس و دوری جستن از تقیدهای بی‌جا و تکلف‌آمیز را از ویژگی‌های عرفان آن امام همام دانسته است. محرمی (۱۳۹۱) مقاله‌ای «دیدگاه عرفانی امام محمد غزالی و جلال الدین مولوی در باب رویت خداوند» نگاشته است. در این

مقاله به مقایسه و بیان تمایز و تشابه دیدگاه غزالی و مولوی درباره ی امکان رویت خداوند پرداخته و به این نتیجه رسیده است که هم امام غزالی و هم مولوی در مسلک کلامی، اشعری، و معتقد به رویت خداوند هستند، اما آنان درباره ی کیفیت، محل و ابزار رویت خداوند نگرش و تفسیر عرفانی هم دارند. دیدگاه کلامی غزالی غالب بر دیدگاه عرفانی او، اما دیدگاه عرفانی مولوی غالب بر دیدگاه کلامی اوست. غزالی بعد از بحث‌های فراوان کلامی و عرفانی، سرانجام همانند اشاعره، خداوند را نه در دنیا، بلکه در آخرت و فقط برای مومنان با چشم سر قابل رویت می داند، اما مولوی مقلد صرف کلام اشاعره نیست. او خداوند را در دنیا و آخرت با چشم دل قابل مشاهده، و چشم سر را همیشه از دیدن خداوند ناتوان می داند. او چشم سر را از حواس مشترک میان انسان و حیوان می داند که دیدن با آن، فضیلتی برای انسان به بار نمی آورد، اما انسان حواس باطنی نیز دارد که مایه ی کرامت انسانی است و رویت نیز با همان حواس باطنی ممکن خواهد بود.

مصلائی‌پور و همکاران (۱۳۹۳) مقاله‌ای «عرفان امام خمینی (ره) و جلوه‌های آن در تفسیر عرفانی از قرآن کریم» تدوین کرده‌اند. مهم‌ترین دستاورد این پژوهش آن است که عرفان امام خمینی (ره) همان عرفان الهی و دینی است که انسان را به مقام منبع انسانیت؛ یعنی آن چیزی که خدای متعال از خلقت او منظور داشته می‌رساند؛ به عبارت دیگر یعنی امام خمینی (ره) دارای مکتبی عرفانی می‌باشند که دارای مشخصه‌ها و ممیزه‌هایی است که آن را از بسیاری از مکاتب عرفانی امروزی متمایز می‌کند ضمناً در این عرفان، با نگاه خاص به جهان هستی و پدیده‌ها، تفسیر خاصی از عالم هستی ارائه می‌گردد که این تفسیر با روایات معصومین (علیهم السلام) مطابقت دارد، نکته دیگر آن است که این عرفان به همه جوانب زندگی بشر توجه داشته و در تمام عرصه‌های زندگی چه فردی و چه اجتماعی به صورت فعالانه وارد می‌شود. منصوری آل‌هاشم و همکاران (۱۳۹۷) مقاله‌ای «بررسی خوف و رجا از دیدگاه عرفانی امام محمد غزالی و جلال‌الدین مولوی» نگاشته‌اند. مهم‌ترین دستاورد این پژوهش آن است که امام محمد غزالی «خوف» را نتیجه‌ی معرفت بنده به عظمت پروردگار و خطرات نفس آماره می داند. او فقط درجه معتدل خوف را قبول دارد و با توجه به نفس و احوال درونی انسان، «خوف» را بر «رجا» ترجیح می دهد اما با توجه به منشأ خوف و رجا و توجه به صفات لطف و قهر خداوند، «رجا» را بهتر از «خوف» می داند. مولوی «ایمان» را عبارت از خوف و رجا، امید به رحمت خداوند و ترس از معصیت، می‌داند. او با توجه به احوال انسان‌ها «خوف» و هم «رجا» را می پذیرد. او «خوف» و «رجا» را جدایی‌ناپذیر می‌داند و در ترجیح یکی بر دیگری، «رجا» را بر «خوف» ترجیح می دهد. همانگونه که ملاحظه می‌شود هیچ یک از پژوهش‌های مذکور به بررسی دیدگاه‌های امام خمینی (ره) و امام محمد غزالی نپرداخته‌اند و تطبیقی در این زمینه صورت نگرفته است؛ به همین دلیل می‌توان گفت مقاله‌ی حاضر از این جهت پژوهشی نو به‌شمار می‌رود. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

نتیجه‌گیری

سلوک امام خمینی (ره) و امام محمد غزالی، در بررسی مقامات عرفانی بر پایه‌ی مبانی علمی استوار است و امام خمینی (ره) در بررسی و تبیین مقامات عرفانی، علاوه بر سیره‌ی نبوی، مکتب اهل بیت را نیز مدّ نظر قرار داده است که این امر با توجه به متن مقاله و روایاتی که به صورت معدود ذکر شده است، درک می‌شود. از این منظر، سلوک عرفانی این دو شخصیت عارف مسلک که از متفکران بزرگ اسلامی به شمار می‌روند، سطوح مختلفی دارد. در باب نقاط اختلاف دیدگاه‌های امام خمینی (ره) و امام محمد غزالی پیرامون مقامات عرفانی مورد بحث در این مقاله یعنی توبه، رضا و توکل باید گفت که امام خمینی (ره) با دقت و حساسیت بسیار بالایی به بیان انواع و درجات مختلف توبه، رضا و توکل پرداخته است و از خلال این تقسیم‌بندی، تفاوت هر مرحله و درجه‌ی عرفانی را با مرحله و درجه‌ی پیش و پس از خود بیان کرده است. اما امام محمد غزالی به تعریف کلی و گذرایی از این مقامات سه‌گانه بسنده کرده است. البته نباید فراموش کرد که چه بسا علت این امر آن باشد که امام خمینی (ره) در مان معاصر می‌زیستند و در این زمان نیز علوم دینی و شاخه‌های مختلف آن‌ها مانند تفسیر، کلام، فقه و ... بیش از گذشته توسعه یافته بودند و به دنبال کثرت تألیف منابع متنوع و ارزشمند در این زمینه، درهای فراوانی از علم و بصیرت فراروی علاقه‌مندان به مسائل دینی و عرفانی گشوده شده و بسیار از نکات مبهم برای آن‌ها آشکار گشته بود و این امر در گسترش افق دید و افزایش آگاهی امام خمینی (ره) تأثیر فراوان و بسزایی نهاد. ناگفته نماند که شاید بتوان گفت چه بسا امام خمینی (ره) بر آن بودند که از خلال تبیین دقیق و کاملی که از سه مقام توبه، رضا و توکل ارائه دادند، به نوعی دیدگاه‌های امام محمد غزالی را در این سه زمینه به نقد بکشند و نقاط ضعف و کاستی‌های نظرات وی را بیان کنند که البته با مقایسه‌ی دیدگاه‌های عارفانه‌ی هر دو شخصیت عارف مسلک به خوبی می‌توان بر این نقد غیرمستقیم پی برد و این امر به سایر افرادی که به بیان دیدگاه‌های عرفانی می‌پردازند به خوبی یادآوری می‌کند که در بررسی مفاهیم و اصطلاحات عرفانی و تحلیل و تفسیر آن‌ها برای دیگران باید مراتب دقت را به جای آورند.

منابع

قرآن کریم

ابوالقاسم، محمد. (۱۳۸۹). ماهیت اخلاقی غزالی، ترجمه، امیر یوسفی، در مجموعه مقالات غزالی پژوهشی، به کوشش سید هدایت جلیلی، تهران: خانه کتاب.

پورجوادی، نصرالله. (۱۳۸۱). دو مجدد (پژوهش‌هایی درباره محمد غزالی و فخر رازی) تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
خمینی، سیدروح‌الله. (۱۴۲۰). تعلیقات علی شرح فصوص الحکم و مصباح الانس، قم: مؤسسه پاسدار اسلام، دفتر تبلیغات اسلامی.

----- (۱۳۷۸). آداب الصلاه، تهران: موسسه تنظیم و نشر.

----- (۱۳۵۹). شرح دعای سحر، ترجمه سید احمد فهیمی، تهران: نهضت زنان مسلمان

----- (۱۳۸۵). شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: مؤلف.

----- (بی‌تا). چهل حدیث، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه.

راشدی‌نیا، اکبر. (۱۳۹۱). «مقامات عرفانی»، معارف عقلی، سال هفتم، شماره‌ی سوم، صص ۸۶-۵۳.

ساداتی، سیامک. (۱۳۹۸). «بررسی اندیشه و عرفان عین‌القضات همدانی»، فصلنامه‌ی تاریخ و ایده، شماره ششم، صص ۹۶۳-۹۳۸.

سجادی، علی‌محمد؛ جمعه، معصومه. (۱۳۹۴). «سیر تطور احوال و مقامات عرفانی تا قرن ششم هجری»، فصلنامه‌ی علمی-پژوهشی عرفانیات در ادب فارسی، شماره‌ی ۶، صص ۱۶۳-۱۴۰.

سراج طوسی، ابونصر. (۱۹۱۴). اللمع فی التصوف، مصحح: رینولد آلین نیکلسون، لیدن: مطبعة بریل.

طباطبایی، فاطمه. (۱۳۸۷). مراتب و درجات رضا از منظر امام خمینی، تهران: مؤسسه‌ی تنظیم و نشر امام خمینی.
فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۳۷۸). الحقایق فی محاسن الاخلاق بضمیمه قره العیون و مصباح الانظار، تصحیح و تحقیق سید ابراهیم میانجی، تهران: مکتبه الاسلامیه.

غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۸۶). کیمیای سعادت، به تصحیح حسن خدیو جم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

----- (بی‌تا الف). إحياء علوم‌الدین. جلد ۱، ۳، ۸، ۱۳ و ۱۴. بیروت: دار الکتاب العربی.

کربن، هانری. (۱۳۷۱). تاریخ فلسفه اسلامی. ترجمه: اسدالله مبشری. تهران: امیرکبیر.

مبّغ، سیدمرتضی. (۱۳۸۷). «ویژگی‌های نظریه‌ی سلوکی امام خمینی (ره)»، پژوهشنامه‌ی متین، شماره ۴۰، صص ۱۳۲-۱۵۲.

محمدی، محمدحسن و دیگران. (۱۳۹۹). «عرفان امام خمینی(ره) و نقد اشو»، فصلنامه علمی عرفان اسلامی، شماره ۶۳.

نصر، سید حسین. (۱۳۸۲). صدرالمتألهین شیرازی و حکمت متعالیه. ترجمه حسین سوزنچی. تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.